

Dragana Beleslijin

KARTA VIŠE ZA BROD UTOPIJE

(Zorica Đergović-Joksimović: *Utopija – alternativna istorija, Geopoetika, Beograd, 2009*)

Izvor zadovoljstva i interpretativnog nadahnuća za svakog kritičara ili, preciznije, me-takritičara, jeste teorijski rad koji odlikuju dobro vladanje zastupljenom materijom, erudicija, istančanost u analitičkom pristupu i, ponajviše, moć da se teorijsko znanje adekvatno primeni. U knjizi *Utopija – alternativna istorija* Zorice Đergović-Joksimović, pobrojane odlike jasno se uočavaju.

Čini se da je domaća teorija književnosti poslednjih godina nešto više pažnje u odnosu na XX stoleće posvetila zasebnom proučavanju žanrova fantastične književnosti, posebno naučne fantastike; ipak, ako izuzmemo istraživanja na polju usmene književnosti, seriozne studije mogle bi se prebrojati prstima. Takav kontekst još više čitalačkoj pažnji preporučuje *Utopiju* Zorice Đergović-Joksimović, kao knjigu koja popunjava ne samo teorijsku, već i, u izvesnom smislu, književno-istorijsku prazninu kada je o žanru utopije reč.

Isplovljavajući na, kako sama ističe, „nepregledno more utopije“, autorka nam već prvim određenjem (nimalo slučajno – tropom) sugerise tri veoma važne osobine utopije: prva je *nepreglednost*, koja ukazuje na zastupljenost navedene verbalne tvorevine u svetskoj literarnoj, ali i šire, kulturnoj baštini; more, kao geografski pojam, upućuje na metaforu *putovanja*, ali i na *izmeštenost* utopijskog hronotopa, pa samim tim i na političko-ideološku konotaciju, koja umnogome uslovljava čitljivost utopije.

Knjigu otvara tekst „U susret utopiji“, koji teorijski određuje ovaj složeni pojam. Polazeći od etimološkog određenja, preko definicija poznatih pisaca i mislilaca (Dž. Milton, F. Sidni, T. Mor, M. Elijade, Dž. K. Kuper), a vodeći računa da ne isključi ni antropološko-psihološki, niti filozofski kontekst utopijskog diskursa, ova studija kao najpotpunije, pa samim tim i najprihvatljivije polazno tumačenje utopije uzima određenje kanadskog teoretičara jugoslovenskog porekla Darka Suvina, koji beleži da je utopija „verbalna konstrukcija o određenoj pseudoljudskoj zajednici u kojoj su društvenopolitičke institucije, norme i individualni odnosi organizovani po savršenijem principu nego u autorovom društvu, pri čemu je ta konstrukcija zasnovana na očuđavanju koje proističe iz hipoteze o alternativnoj istoriji“. Pri tome, autorka argumentovano odbacuje određenja utopije iz *Rečnika književnih termina* (1985, urednik Dragiša Živković i 2007, urednica Tanja Popović): u obe odrednice izostavljen je poneki aspekt utopije, neophodan za sagledavanje kompleksnosti ove pojave.

Pored činjenice da se mnoge klasične utopije, poput Platonove *Gozbe*, sve više tumače kao distopije (negativne utopije) što, opet, ukazuje na istorijsku nestabilnost žanra, teškoću u preciznom teorijskom situiranju utopije autorka nalazi i u njenoj srodnosti i mogućnostima ukrštanja sa srodnim joj žanrovima, poput *voyages extraordinaires*, te tzv. „robinzonijadama“, pa i u mestu utopije u samom fantastičkom diskursu. Iz toga proizilazi da je utopiju u čistom obliku veoma teško naći, ali i da je umetnički efekat ovog žanra često po-

dređen njenoj utilitarističkoj funkciji – čak i kada ne pominje istorijski kontekst, utopija ga, kao nužno nezadovoljavajućeg, podrazumeva, suprotstavljajući mu se, odnosno, nastojeći da ga ukine i zauzme njegovo mesto. Autorka zato ne greši kada naglašava vremensku izmeštenost ovog žanra i vidi ga kao oponirajućeg prema sadašnjici, ali i kao mahom indiferentnog u odnosu na kategoriju prošlosti i, češće, budućnosti – utopija se nije zbila (ako i jeste, onda se misli na daleku, gotovo bajkovitu prošlost), niti se precizno može utvrditi kada će nastupiti – ona, kao alternativa istorije, postoji tamo gde istorije, zapravo, i nema. Ostvarenje utopije kraj je istorijskom nizanju događaja; štaviše, ne postoji ni mogućnost zasnivanja etički iznijansirano poretka – sve je podređeno potrebama društvene zajednice.

Tekstom „Postanje“ počinje književno-istorijski aspekt proučavanja utopije. Utopija je, pokazuje Z. Đergović-Joksimović, stara koliko i literatura sama: od sumersko-vavilonske, preko hebrejske, antičke i poznoantičke literature, do *Božanstvene komedije*, autorka uočava utopijske elemente u mnogim delima u kojima se oni ukazuju tek pri veoma pažljivom čitanju (preciznije, retko ih uoči onaj ko ih ne traži): *Ep o Gilgamešu*, *Odiseja*, *Dela i dani*, te *Istinite pripovesti* tekstovi su u kojima su utopijski postupci zastupljeni u većoj ili manjoj meri; autorka, dalje, izvodi čitav niz utopijskih destinacija: od raznih ostrvskih zemalja, vrta Hesperida, do Atlantide, Zemlje Dembelije ili naseobine Hiperborejaca. Neretko je u ranim delima sa utopijskim elementima uočljiva nostalgija za minulim vremenima, viđenim kao „zlatno, srebrno i bronzano doba“ itd.

„Alternativna geografija – traganje za utopijom“ iskorak je iz sfere teorije i istorije književnosti u kulturno-istorijski, gotovo imagološki kontekst, koji govori da je traganje za „obećanom zemljom“ staro koliko i putovanje samo. Vrline „obećane zemlje“ ističu se u putopisima, a ona je pretpostavljena zavičaju putopisca. Ovaj esej, nažalost, samo nagoveštava mogućnosti imagološkog pristupa utopijskom žanru, viđenom, u ovom kontekstu, ne samo kao bahtinovsko dvoglasje, hibrid iskustvenog i izmaštanog, već i kao stecište sopstvenog identiteta i drugosti, pri čemu drugost dobija poseban, povlašćen tretman.

Ipak, držeći se zadatog teorijskog kursa, od eseja „Utopija nalazi utočište u knjigama“, Z. Đergović-Joksimović svoja zapažanja nadovezuje na prethodno obrađeni geografsko-antropološki kontekst, prateći hronološki razvoj utopije u svetskoj književnosti, počev od renesansne književnosti. Istorijom utopije u američkoj kulturi, kao i tematizacijom predstave o idealnom poretku i blagostanju na ovom kontinentu bavi se esej „Novi svet – nova obećana zemlja za utopiju“. U tekstu „Utopija i mašina“ predmet autorkine analize je smela projekcija industrijskog progresa kao puta ka društvenoj harmoniji, sa središnjom vizijom materijalnog blagostanja, dok su ideološko-politički, čak klasni identitet i pragmatičko-utilitaristička zasnovanost utopije obrađeni u poglavlju „Utopija i revolucionarni žanr“.

Poglavlje pod nazivom „Distopija potiskuje utopiju“ rekapitulacija je zastupljenosti utopije u svetskoj književnosti dvadesetog veka, uz ogradu da se samo uslovno u modernoj literaturi može govoriti o ovom žanru, a da je njen antipod, distopija, adekvatniji termin koji bi premrežio literarno iskustvo proisteklo nakon značajnih naučnih dostignuća, pre svega Darwinove teorije evolucije. Velike egzistencijalne sumnje i napuštanje do tada vodećih religijskih i dogmatskih sistema mišljenja u korist novih indoktrinacija (komunizam, fašizam), odraziće se tako i na predstavu o utopijskom, odnosno, sada već distopijskom žanru, gde kao nezaobilazne teme figuriraju ostvarenja Orsona Velsa, Oldosa Hakslija,

Džordža Orvela, Jevgenija Zamjatina, Vilijama Goldinga, Entonija Bardžisa i drugih tvoraca književnih, ali sve češće i filmskih distopija. Autorka imenuje čitav niz pisaca, pre svega britanskih i američkih, ali ne izostavlja ni pisce iz drugih zemalja: pominje tako U. Eka, H. L. Borhesa, I. Kalvina, D. Bucatija, S. Ruždija, pa čak i H. Murakamija i mnoge druge, ali, iz neobjašnjivog razloga, izostavlja roman Kazua Išigura gotovo programsko-distopijskog naziva *Bez utehe*, kao i filmska ostvarenja Dejvida Linča. Interesantno je primetiti da, poput Cvetana Todorova koji na kraju *Uvoda u fantastičnu književnost* piše o prozi Franca Kafke, videći u njoj odstupanja od tradicionalnog poimanja fantastičkog diskursa, autorka *Utopije* u modernom romanu uočava radikalno novi pristup utopijskom žanru, odnosno, njegovo modernističko-avangardno prevrednovanje.

S obzirom na činjenicu da knjigu *Utopija* potpisuje anglista, prijatno iznenađuje odličan uvid u utopijsku problematiku savremene srpske književnosti, sa posebnim osvrtom na tekstove koji je anticipiraju. Konsultujući mnoge izvore, od *Korena moderne srpske fantastike* Save Damjanova do studije *Rađanje žanra: počeci srpske naučnofantastične književnosti* Bojana Jovića, Z. Đergović-Joksimović daje presek srpske književne utopije, od *Žitija despota Stefana Lazarevića* Konstantina Filozofa do romana *Evropa broj dva* i *Drvodeljia iz Nabisala* Vojislava Despotova i *Put u Birobidžan* Judite Šalgo. Veoma dobro uočivši da je „zbog jezičke barijere većina srpskih utopijskih poduhvata, a posebno onih u sferi književnosti, ostala nepoznata izvan Srbije“, autorka sa žaljenjem konstatuje da se o uticaju srpskih utopijskih ostvarenja na svetsku literarnu scenu teško može govoriti.

Bilo da promišlja utopiju u anglo-američkoj, svetskoj ili srpskoj književnosti, Zorica Đergović-Joksimović pokazuje zavidno teorijsko, ali i šire, sociološko i kulturološko znanje, lucidno zapažajući da se „utopijama često pripisuje sklonost totalitarizmu upravo zato što je u njima oduvek bio dominantniji spartanski uzor u kome je jedinka potčinjena kolektivu, a lične slobode gotovo i da nema“. Takav otklon od imanentnog pristupa književnom žanru, opravdaće i šire sagledavanje utopije, kao fenomena u okviru određenog sistema mišljenja (npr. marksizma), ali i u praksi, naspram srodnih joj pojava – revolucionarnih programa, raznih manifesta, pravilnika ponašanja u izolovanim komunama dvadesetog veka itd.

Jedna od mana knjige jeste nedovoljna argumentacija pri opredeljenju za termin „distopija“ naspram teorijski zastupljenijeg „antiutopija“. Uviđajući da ranija terminološka određenja ponekad stavljaju znak jednakosti između distopije i antiutopije, dok katkad, ipak, distopiju vide kao antonim utopije, a antiutopiju kao „aktivno suprotstavljanje utopijskim stremljenjima“, autorka *a priori* usvaja termin „distopija“, ne obrazlažući svoj izbor. Iako se na momente stiče utisak da će disperzivnost i dekompozicija odneti primat nad celovitošću dela, pre svega zbog više eseja integrisanih u jednu celinu, to se ne događa zahvaljujući jasno artikulisanom teorijskom okviru i omeđenim granicama utopije. Preciznost u plasiranju građe i jasan stil, koji ovu studiju čine pristupačnom i za šire čitalačke krugove (a kada je reč o fantastičnim žanrovima, *širi čitalački krugovi* nisu tek prazna sintagma ili oksimoronska konstrukcija), pored gore pobrojanog, doprinose tome da *Utopija*, pored nesumnjive teorijsko-edukativne funkcije koju poseduje, postane jedna od malobrojnih knjiga svoga žanra koja prevazilazi okvir usko stručne primene i da, kako to autorka piše, „primi pod svoje okrilje i smele naučnike, i gorljive teologe, i pustolovne filozofe, i odvažne arhitekte, i buntovne revolucionare, i slobodoumne umetnike...“ Jednom rečju, sve koji su spremni za neizvesno krstarenje nepreglednim prostranstvima utopije.